

Irena Feldmárová

Életrajz

Feldmár Irén néni a férjével egy kertés családi házban él Dunaszerdahelyen, a város szívében. A ház minden helyisége szinte zsúfolva van a családi fényképekkel, amelyek főleg a fiukat, lányukat és az unokákat ábrázolják, szinte nyomról nyomra követik életútjukat. Irén néni ugyan készségesen válaszolt a kérdésekre, ám a háború előtti korszak kellemetlen emlékeit támasztott a szívében.

Talán nem szívesen közölte gondolatait, ezért tűnik úgy, hogy némelyik válasza rövid és kimért. Különösen a holokauszt alatti időszak érintette fájdalmasan. A rá vonatkozó kérdések még kevés híján félszáz év után is könnyeket csaltak a szemébe, válaszai csak az alapvető adatokra korlátozódtak. Nagy szeretettel mesélt gyermekeiről és unokáiról, legfőbb óhaja, hogy boldoguljanak az életben. Irén néni jelszava a munka és a családszeretet.

Az apai nagyszülők Nyárasdon laktak [Két, egykor Pozsony vm.-ben, majd Komárom vm.-ben lévő kisközség, Alsónyárasd és Felsőnyárasd 1940-ben végrehajtott egyesítéséből jött létre Nyárasd, szlovákul Topoľníky. – A szerk.]. A nagypapát, azt hiszem, Haár Jákobnak hívták, a nagymamát leánykori nevén Csasznek Haninak. Nem tudom már, hogy Johanna vagy Hana volt-e. Nagymama Doborgazról származott [Doborgaz – Pozsony vm.-ben lévő kisközség volt, amely Trianont követően Csehszlovákiához került. – A szerk.]. Nem nagyon emlékszem a nyárasdi nagyszülőkre, mert nagyon korán meghaltak. Mi Vámosfaluban laktunk, ezért ritkán találkoztunk, és a szülők is keveset jártak oda [Vámosfalu – az egykori Pozsony vm. dunaszerdahelyi járásában lévő kisközség volt, Trianon után Csehszlovákiához került; ma: Horné Mýto. – A szerk.]. A nagyszüleim nagyon szegények voltak. Hét gyermekük született. Amikor elérték 13 –14. évüket, inasnak adták őket.

Az apai nagyanyám bábaasszony volt. A többi gyerekek mesélték, hogy az ő nagymamájuk gyerekeit az én nagymamám segítette világra. Csak ennyit tudok róla... A nagypapáról nem tudok semmit.

Az apai nagyszüleim egyszerű, úgynevezett hosszú falusi házban laktak. Nem tudom, hogy volt-e hozzá kert is, vagy csak a ház. A szegényebb emberek többen laktak sorban egymás mellett egy házban, amelyhez közös udvar tartozott. Az udvar két oldalán álltak a házak. A szomszédjaik az udvarban keverve voltak, a zsidók a nem zsidókkal. Nagyszüleim nagyon jó viszonyban voltak velük. A ház régimódi bútorokkal volt berendezve. A konyhában volt egy pad, ahol mindig üldögélni szoktunk, ha a szüleink elvittek hozzájuk. Nagyszüleim már a háború előtt meghaltak. Nyárasdon, a zsidó temetőben vannak eltemetve. Nem emlékszem az apai nagyszülők testvéreire.

A Haár nagyszülők falusiasan tartották a vallást. A nagymamám nem hordott parókát, csak kendőt. A nagypapám péntek este kipát viselt, hétköznap pedig sapkát hordott. Péntek este gyertyát gyújtottak [lásd: szombat]. Nagyünnepek alkalmából – Jom Kipur, Ros Hásáná – elmentek a vásárúti imaházba [Vásárút – Pozsony vm. Dunaszerdahelyi járásában lévő kisközség volt. Szlovák neve: Trhové Mýto. – A szerk.]. Ott jöttek össze a környékbeli zsidók imádkozni. Az előimádkozó a Müller

nevezetű üzletember volt. Rabbi nem járt a faluba. Kóser háztartást vezettek, nem ették meg a disznóhúst. A sakter hetente egyszer járt levágni a baromfit. Nem keverték össze a tejeset és a húsosat [lásd: étkezési törvények].

Az anyai nagymamát Feldmár Johannának hívják. Lánykori neve is Feldmár. Kürtről származott [Csallóközkürt – Az 1910-es népszámlálás idején 900 lelkes kisközség volt Pozsony vm.-ben. Trianon után Csehszlovákiához került. Szlovák neve Ohrady. –A szerk.]. A nagypapámat Feldmár Józsefnek hívták, és Vámosfaluban született. Csak a nagymamát ismertem, mert a nagypapa meghalt az első világháborúban. A nagymama ezért velünk együtt lakott.

Nem tudom, hogy a nagypapám, Feldmár József mivel foglalkozott. Biztosan gazdálkodtak, mezőgazdasági munkát végeztek. Nem voltak gazdagok, sőt, inkább szegények. Nagypapám egy kis fűszerüzletet nyitott Vámosfaluban, a családi ház utolsó helyiségében, azt a nagymamám vezette.

Feldmár nagymama hosszú szoknyát vagy ruhát viselt. Télen-nyáron harisnyát hordott. Nagyon szerette az akkori divatos blúzokat. Az egész családból a nagymama volt a legvallásosabb. Evés előtt, evés után, reggel, este – ő mindig imádkozott. Betartotta a szombatot, és böjtölt is, ha kellett. Parókat nem hordott, csak kendőt. Az imaházba a nagyünnepekkor járt el, mert csak akkor imádkoztak ott.

Anyai nagymamámnak csak egy testvére volt. Feldmár Vilmos Csallóközkürtön lakott és ott is gazdálkodott. Egy fia született, a Bernát. A háború alatt az egész családot elvitték lágerba, és sajnos nem jöttek vissza.

Gyerekkoromban Vámosfalunak körülbelül 500–600 lakosa lehetett. Az egész faluban csak két zsidó család volt. A miénk és a nagypapám testvére, Feldmár Lipót. Feldmár Lipót a jómódú emberek közé tartozott. Kocsmáros volt Vámosfalun. A gyerekei – Sári, Dezső, Sándor és Ignác Pesten laktak. Ahogy megöregedett, akkor a gyermekei elvitték őt Érsekújvárra [Nové Zámky] lakni. Aztán már csak mi maradtunk zsidók Vámosfaluban.

Vámosfaluban nem volt imaház, ezért a vásárúti imaházat látogattuk. Oda jártak a környékbeli zsidók. Nem volt itt se mikve, se zsidó iskola. Mi is katolikus iskolába jártunk. A sakter egyszer jött hetente. Azt hiszem, hogy Hoffmannak hívták, nagyon szegény ember volt. Alistálban [Dolný Štál] lakott. A falu messze volt tőlünk, ezért biciklivel jött hozzánk.

Hogyan nézett ki a szülőfalum? Hát, mindig csupa sár volt, majd elveszett a sárban. Nem voltak kövezett utak és járdák. Csak a háború után kezdték kövelni az utakat és a villanyt bevezetni. Nem volt itt folyóvíz se. Gémeskutakból húztuk a vizet. Le kellett bocsátani a gerendát a kútba, azon lógott egy kanna, abba belefolyt a víz, majd felhúztuk. Petróleumlámpával világítottunk. Vámosfaluban nem volt piac, mert mindenkinek volt saját kertje, és ott ültetett zöldséget, állatot is tenyésztett. Az üzletben lisztet és ilyesmit vásároltunk. A kenyeret és a zsemlyét pedig a pék hordta Vásárútból.

A faluban nem volt semmilyen antiszemitizmus. Nem, akkor nem.

Az apukámat Haár Móricnak hívják. 1889-ben született Nyárasdon. Szülőfalujában látogatta az elemi iskolát. Mikor 14 éves volt, akkor elküldték a testvéréhez, aki Bécsben lakott, hogy inasnak

tanuljon. Képleretezőnek és üvegezőnek tanult ki. Aztán Pestre ment dolgozni. Akkor építették Pesten a Keleti pályaudvart, és ők üvegezték be. Mindig mesélte, hogy ott jártak fönt a kupolában. Az első világháború alatt az édesapám berukkolt. Nem tudom pontosan, hogy hová. De mindig mesélte, hogy a Bosznia és Hercegovinánál voltak.

Az anyukámat Haár Rozáliának hívták. 1889-ben született Vámosfaluban. Hat elemit végzett a szülőfalujában. A szüleivel csak magyarul beszélt. A szüleim soha nem meséltek, hogyan ismerkedtek meg. Ezért nem tudom megmondani, hogy volt-e az anyuka mikvében, és hogy lenyírták-e a haját. Az esküvőjük azt hiszem, hogy a vásárúti imaházban, de nem emlékszem, hogy mikor.

Nagyanyámék fűszerüzletét Vámosfaluban az anyukám vette át, egyedül vezette. Az apukám bement kocsival [Duna]Szerdahelyre a nagykereskedésbe, és bevásárolt. Amennyi pénzt vitt magával, annyi árut vásárolt, és vitte Vámosfalura. A nagymama vezette a háztartást. Az csinált mindent, etette a baromfit, kacsát és libát tömött. Az apukám egy kocsmárosnál dolgozott, akinek sok földje volt. Cséplőgéppel járt. Így egész évre bebiztosította a gabonát. Akkor mindenki azt csinált, amit tudott.

A családnak nem volt se gazdag, se szegény. Mindenünk megvolt, ami csak egy faluban lehetett. Volt tisztességes ruhánk, nem szenvedtünk az éhségtől. Viszont cukrászdába vagy moziba menni, olyasmi nem létezett Vámosfaluban. Az anyukámék a saját házukban laktak. Két szoba volt benne, konyha és éléskamra. Fürdőszoba nem volt. A vécé kint volt az udvaron. Egy kis udvar és egy kert is tartozott hozzá. Állatokat is tartottunk, tehenet, baromfit. Szolgánk vagy cselédünk nem volt.

A szüleim a kornak megfelelően öltözködtek. Apukám nem volt túl buzgó, már ami a vallást illeti. Kalapot hordott vagy sapkát [lásd: kápedli], péntek este, ünnepnapon meg ment az imaházba. Szakállt nem viselt, ő már olyan modernebb szemmel nézte a világot. Anyuka kendőt hordott [lásd: paróka]. A kóser háztartást a nagymama vezette. Ünnepnapon elmentek a templomba, de különben nem. Az anyuka és az apuka nem járt a mikvébe, mert csak [Duna]Szerdahelyen [Dunaszerdahely 12 km-re van Vámosfalutól – a szerk.] volt mikve. Akkoriban nem létezett a buszjárat, csak biciklivel lehetett közlekedni.

Voltak otthon könyveink, főleg szépirodalmi jellegűek, magyar írók művei. Azokat olvastuk. Imakönyveink is voltak. Anya kedvenc könyve Petőfi verseskötete volt. Apa leginkább újságokat olvasott, de már nem emlékszem, melyikeket. Politikai vagy kulturális szervezetek nem léteztek a faluban, ezért anyu és apu nem voltak benne semmi ilyen szervezetben.

Apu testvérei Bécsben laktak. Csak arra emlékszem, hogy amikor már a zsidókérdés felvetődött az osztrákoknál, elmentek Dél-Amerikába. Uruguayban laktak. A nevükre nem emlékszem már.

Anyuka leánytestvére, Grünfeld Berta Albárban lakott [Albár (Dolný Bar) – Pozsony vm.-ben lévő kisközség volt, 1910-ben 500 főnyi lakossal. – A szerk.]. Szintén férjnél volt. A férje özvegyember volt, és újra megnősült. Az új házasságba négy gyereket vitt. Nekik is volt egy kis üzletük. Berta újabb három gyereket hozott a világra. Az albáriak nagyon szegény emberek voltak. Az üzlet nem nagyon jövedelmezett, alig bírták etetni a gyerekeket. Nyáron az emberek a gazdánál dolgoztak, hogy télire legyen gabona, tudjanak miből kenyeret sütni. Sajnos, ma már nem tudok róluk semmit [Mint a férjjel készült interjúból kiderül, a Grünfeld szülők és három gyermekük Auschwitzban

pusztult el, négy gyerek visszatért a koncentrációs táborból, majd kivándoroltak Izraelbe. A részleteket lásd a férjjel, Feldmár Sándorral készült interjújában. – A szerk.]

A fiútestvére, Feldmár Maximilián Nyékvárkonyban lakott [Nyékvárkony (Vrakúň) – 1940-ben jött létre Csallóköznyék és Várkony egyesítésével, és ekkor Komárom vm.-hez tartozott. Az 1910-es népszámlálás idején Csallóköznyék Pozsony vm. dunaszerdahelyi járásához tartozott, lakóinak száma 650 fő volt; Várkony ugyancsak Pozsony vm. dunaszerdahelyi járásához tartozott, valamivel népesebb, 870 lakossal rendelkező kisközség volt. – A szerk.]. Feldmár Miksa hentesmesterséggel és földműveléssel kereste a kenyerét. Három gyermekük született – Feldmár Janka, Feldmár Jenő és Feldmár Alexander, aki később az én férjem lett. Jana feleségül ment egy dunaszerdahelyi zsidó fiatalemberhez, akit Reisz Bélának hívtak. A holokauszt alatt, 1944-ben a fiatal család a dunaszerdahelyi gettóba került, onnan Auschwitzba vitték őket. Senki nem élte túl a háborút. Feldmár Jenő a második világháború alatt a szülőfalujában bujkált. A háború után a dunaszerdahelyi Jednotában dolgozott mint hidegkonyha-vezető. Onnan ment nyugdíjba. Feleségül vette Reisz Béla lánytestvérét. Reisz Janával, akit csak Jankinak szólítottunk, Dunaszerdahelyen ismerkedett össze. A sógornóm pénztárosnőként szintén a Jednotában dolgozott Dunaszerdahelyen.

Néha, egy évben egyszer, ünnepek előtt a szüleim elmentek a nyárasdi temetőbe a szüleik sírjához. A testvérekkel is általában akkor találkoztak. Ritkán látták egymást. Saját lovas kocsival mentek, de nem mindig vittek magukkal bennünket, gyerekeket.

Vámosfaluban születtem 1926. május 22-én. Óvodába nem jártam, nem is tudtuk, hogy olyasmi is létezik. A nagymama vigyázott ránk. Hatéves korunktól iskolába jártunk, aztán már nem volt szükség külön felügyeletre. Gyerekkoromban sokat játszottam a testvéremmel és a barátnőimmal. Kavicsokkal, labdával játszottunk. Mi, lányok babákat varrtunk magunknak. Volt nekem két igazi barátnőm. Az egyik velem járt iskolába, együtt ültünk hat évig egy padban. Ő aztán gimnáziumba ment tanulni, Pozsonyba. Nagy Klárinak hívták. Jó katolikusok voltak. Klárinak volt egy nővére, Ancsi. Vele is jóban voltam. Még ma is tartjuk a kapcsolatot, levelezünk. Pesten élnek. Ancsi rajzot és földrajzot tanított, a testvére meg közgazdasági iskolát végzett, és egy cégnél dolgozott mint főkönyvelő.

Én nyolc osztályt végeztem. Akkoriban egész nap az iskolában ültünk. Reggel 8 órától déli 12-ig, délután 13 órától 16 óráig. Este tanulnunk kellett. Az állatokkal is segítenünk kellett otthon, már akinek volt. Az elemi után megpróbálkoztam a továbbtanulással is. Felvételiztem Somorján a polgáriba [lásd: polgári iskola], ahova a testvérem is járt [Somorja (Šamorín) – 1919-ig, majd az első bécsi döntést követően 1928–45 között Magyarországhoz tartozó nagyközség volt a Csallóközben. – A szerk.]. Somorján nem volt bentlakásos intézet, viszont magánúton már nem tanulhattam. Az iskolában kijelentették, hogy mivel zsidó vagyok, nem tanulhatok és nem vizsgázhatok magánúton. A barátnőim gimnáziumba jártak, először itt, [Duna]Szerdahelyen, aztán onnan mentek tovább Pozsonyba, a Duna utcai magyar gimnáziumba. Ahogy kitelepítették a szüleiket Magyarországra [lásd: kitelepítések Csehszlovákiából], ott folytatták a tanulmányaikat. Somorjára engem nem vettek fel, így otthon maradtam. Az egyik ismerősünkhöz jártam varrni tanulni. Igaz, nem sokáig, mert kijött a zsidótörvény, és aztán már minden megszűnt [lásd: zsidótörvények Magyarországon – ui. 1938 novemberétől, az első bécsi döntést követően Vámosfalu átmenetileg ismét Magyarországhoz tartozott. – A szerk.]. Aztán már csak az

anyukámnak segítettem az üzletben, míg el nem vették azt is.

Voltak kedvenc tanítóim is. Az egyik volt a Nagy Vilmosné, aki az elsősöket tanította. A másodikosokat a barátnőm édesanyja tanította, a harmadikat és a negyediket pedig az apukája. Az ötödik és hatodik osztályban Bruncvik Erzsébet tanított, még ma is él. Mindegyiküket szerettem. Együtt tanultunk a tanítóék leánykáival. Együtt is jártunk. Vámosfaluban semmit se lehetett csinálni. A tanítólányok is azért mentek el tanulni [Duna]Szerdahelyre, mert az anyukájuknak egy barátnője befogadta őket, nála laktak, és így jártak iskolába.

Ismerem a magyar és a szlovák nyelvet, de a szlovákot csak annyira, mint amit az iskolában tanultunk. Otthon csak magyarul beszéltünk. Az iskolában szlovákul tanultunk. Felnőttkoromban nem nyílt lehetőség a művelődésre, az nagyon rossz korszak volt.

A barátnőkkel együtt olvastunk, rajzolgattunk, tanulgattunk. A fiatalság a kocsmában szórakozott. Két kocsmáros is volt a faluban. Az egyik a nagypapám testvére volt. Én nagyon szívesen kézimunkáztam. Az egyik tanítónő kézimunkaanyagot vett [Duna]Szerdahelyen, azt szétadta a gyerekeknek, hogy hímezzenek. Kötöttünk, horgoltunk, mindent megtanított velünk.

Szombaton nem csináltunk semmit, főleg a nagymama nem [lásd: szombati munkavégzés tilalma]. Ő olyankor csak imádkozott és olvasott. A nagymama nekünk is mindent megtiltott. Ezt se szabad, azt se szabad, olyankor elmentünk és játszottunk. Enni is csak azt ehettünk, amit a nagymama főzött, nem volt szabad enni valahol máshol disznóhúsféléket, semmit nem lehetett, csak azt, amit ő főzött. A barátnőkhöz azért elmehettünk játszani. Ők is jártak hozzánk. A barátnők természetesnek vették, hogy nálunk más volt az étel. Mi, ha elmentünk hozzájuk, és megkínáltak valamivel, akkor nem ettünk náluk. Nem csodálkoztak ezen, mert ők tudták, mindenki tudta, akivel összeköttetésben voltunk, hogy a vallásunk ezt tiltja. Akivel nem tartottuk a kapcsolatot, az meg nem érdekes.

Sem a család, sem az apuka nem járt a kocsmába. Egyrészt nem is volt rá idő, örültünk, hogy együtt van a család. A kocsmát a falusiak, a legények látogatták. Olyanok is akadtak, akik minden pénzüket elitták, nem törődtek vele, hogy a gyerekeknek nem volt mit enni. A szüleink néha elvittek bennünket a rokonokhoz, vagy az egyikhez, vagy a másikhoz, de ezt sem gyakran. Nyaralni sem jártak a szülők, örültek, hogy pihenhettek otthon. Az iskolából is csak a falu határába, az erdőbe mentünk el kirándulni.

Emlékszem rá, hogy mikor ültem először vonaton. Tíz éves lehettem akkor. A pesti nagybácsim hazajött látogatóba, és Albárra kellett kivinni neki egy biciklit. Én vittem ki neki a biciklit. Biciklivel mentem volna, de a vásárúti úton egy férfi állt az erdőszélen, és erőszakkal elvette tőlem a biciklit. Az ügyet Pozsonyban vizsgálták ki. Nemcsak tőlem, hanem több gyerektől is lopott biciklit. Ez volt a mániája. A kerékpárokat eladta, a pénzt elitta. Én láttam a férfi arcát, amikor lelökött a bicikliről. Pozsonyba vittek minket a bírósági tárgyalásra. A bíró elmondta, hogy mi fog történni. A többi gyerekkel együtt mi egy szobában leszünk, tehát hatan, és figyeljünk nagyon. A gyanúsítottakat fogják elvezetni előttünk, és mondjuk meg, melyik volt a tolvaj. Én megismertem, mert a férfinak egy forradás volt az arcán. Meg is mondtam, hogy én tudom, hogy tőlem ez vitte el. A többi gyerek is megismerte. Akkor jártam először Pozsonyban. A bíró az ölébe ültetett, és egy banánt adott nekem. Még soha sem láttam banánt. Csak egy napot maradtunk Pozsonyban, reggel mentünk, estére már jöttünk vissza.

Nem is tudom, mikor ültem először autóban. Vásárúton nem volt autó, csak biciklivel közlekedtek az emberek, de leginkább gyalog. Kevés embernek volt kerékpárja. Mi is csak akkor vettünk kerékpárt, amikor a nagymamámnak háborús segílyt folyósítottak a nagypapa után, aki meghalt a háborúban [első világháború]. Akkor nem volt nyugdíj. Havonta kapott a nagymama talán 50 koronát.

A testvérem 1924-ben született Vámosfaluban. Józsefnek hívták. Nem játszottunk gyakran együtt, a fiúk inkább csak a fiúkkal játszanak. A bátyám jó gyerek volt, gyakran segített a szülőknek és a nagymamának is. A nagymama kedvence volt, mert a nagypapát is Józsefnek hívták. Ő volt a nagymama lieblingje. Vámosfaluba járt elemi iskolába, és aztán Somorjára a polgáriba [lásd: polgári iskola]. Négy éves volt, érettségivel végződött. A bátyám csak három évet járt. Mire a negyedikbe került volna, már nem folytathatta a tanulmányait [lásd: zsidótörvények Magyarországon]. A negyediket csak akkor fejezte be, miután hazajöttünk a lágerből. Dunaszerdahelyen érettségizett a mezőgazdasági iskolában.

Józsi a háború alatt először levente [lásd: levente-mozgalom] volt, utána elvitték munkaszolgálatra [lásd: munkaszolgálat (musz)]. Azt hiszem, Győrbe vitték, de elszökött. Sokat bujdosott Vámosfaluban, Eperjesen [Jahodná]. A barátai bujtatták, akikkel együtt járt iskolába.

A háború után a bátyámat az állami birtoknál alkalmazták, felügyelt a munkásokra. Később a nagyraktárban dolgozott. Megnősült, két fia született. Az egyik mezőgazdasági mérnök, a másik autószerelő. A mérnök fia, József nagykereskedést nyitott, szalámit és hentesárut szállít Magyarországról, amit aztán a dunaszerdahelyi üzletekben értékesít. A bátyám felesége meghalt ötvenéves korában. A fiatalabbik fiú, Tibor Bécsben dolgozik, nem is tudom, melyik autógyártól lett oda kiküldve.

Józsinak [a bátyáról van szó] volt bár micvája. A vásárúti imaházban tartották, egyszerre több gyerek volt ott. Ott imádkozott. Somorján a polgáriban volt egy zsidó tanár, akinél imádkozni tanult. Az apámmal eljártak a templomba is. Sábesskor nem mentek imaházba. Nem imádkozhattak, ugyanis nem jött össze kellő számú zsidó [lásd: minján]. Józsi a háború előtt sem volt nagyon vallásos. Sapkát nem hordott [lásd: kápedli], imaházba csak a nagyünnepeken járt, de imádkozni tudott. A háború után nősült, akkor még fiatal volt, és utána kikeresztelkedett, mert a felesége keresztény volt. Elhagyta a vallást.

A bátyám gyermekei tudják, hogy mi történt Józsival a háború alatt. A zsidó vallás azonban számukra idegen, ők már nem zsidók, kereszténynek születtek, és így is lettek nevelve. Az anyjuk keresztény volt, és mindig az anya neveli a gyerekeket. Az apukájuk nem mondott semmit a zsidó vallásról, mert nem érdekelte őket. Akkor sem érdeklődtek a zsidó vallás iránt, amikor eljöttek. Karácsonykor megegyeztünk, megértettük egymást, mert igen rendes anyjuk volt. Soha semmi probléma nem volt.

Vámosfalun nem tanította senki a vallást, csak a nagymama. Héberül is tanultunk olvasni, de nem értjük. Tudunk imádkozni, de csak úgy értjük, ha magyarul is le van írva. A nagymama kóser háztartást vezetett. Betartottuk a nagyünnepeket, a Ros Hásánát, a Jom Kipur és a Pészahot. A Purimot nem, ki tartotta volna ott, ahol az öregek nem tartották? Az ünnepek alatt elmentünk templomba, és imádkoztunk. Előtte meg főztünk, mert olyankor nem lehetett főzni. A templom két kilométerre volt tőlünk, gyalogszerrel mentünk, mert akkor nem szabadott kocsiba ülni [lásd:

szombati munkavégzés tilalma]. A nagymama Ros Hásánára húslevest, húst és körítést főzött. Pészahra csak maceszt ettünk. Nagytakarítást végzett, fel volt fordulva az egész ház. A nagymama, az anyukám takarítottak, de mi is besegítettünk. Mindennel kirakodtunk, kifestettünk, utána megint berakodtunk [lásd: homecolás]. Külön edényt is használtunk. A nagymama húslevest, maceszgombócot, krumplit főzött. A levesből kivette a húst, azt megsütötte egy kicsit. Libákat, kacsákat és más baromfit is tartottunk, így volt zsírunk. Olaj nem volt, csak margarin. A hosszúnapot is megtartottuk, böjtöltünk egész nap. A nagymama az előtte való napon este elment templomba, másnap este jött velünk haza. Egész éjjel ott voltak az öregek az imaházban. Nagyböjt után az első étel, amit ettünk, kalács volt kávéval. A kalácsot már előzőleg megsütöttük.

Nekem nem volt bát micvám. A leánykáknak nem tartottak itt a falukon. A háború előtt nem is tudtam bát micváról. A szüleim a zsidó vallásból csak annyit adtak át, amennyit maguk is betartottak. Láttuk, hogy mit csinálnak. Péntek este mindig gyertyát gyújtottak [lásd: szombat], imádkoztak. Én is gyújtok minden péntek este. Még ma is. A fiam vagy a férjem mondta a kidust. A háború előtt pedig az apukám, és a sábesz végén is a búcsúztató imát [lásd: hávdálá]. Péntek este az asztalon húsleves párolgott, és valamilyen mártás volt hússal. Nem hiányozhatott a bárhesz sem. Szombaton pedig sólet. A sóletot nagyon szerettem. Most is szoktam csinálni. A fiatalabbik unokám, a Zolinak a fia nem eszi meg a disznóhúst. Katinak a leánya sem. Szarvasra [Zsidó ifjúsági tábor - A szerk.] jár, és ott sokat tanult. Csak pulykából, babból szoktam készíteni.

Legkedvencebb ünnepem gyerekkoromban a Pészah volt. Olyankor eljöttek látogatóba a rokonok is. Az anyukám macesztortát sütött. Együtt örültünk. A maceszgombócot úgy ettük mint gyerekek, hogy nem tudtuk, hogy mikor van elég belőle.

A snórerok [lásd: snorrer], akik itt jártak, a Kárpátaljáról jöttek, főleg a legszegényebbek. Hozzánk is benéztek, mindig a nagymamám adott nekik enni, aztán valami pénzt, amit tudtak, azt is adtak. Ha mást nem, legalább tojást adott, azoknak ugyan mindegy volt, hogy mit kapnak, csak legyen valami, amit haza tudtak a gyerekeknek vinni. Nem zsidó családokhoz nem mentek, csak ehhez a két családhoz. Vacsorára nem szoktuk hívni őket, akkorra már eltávoztak. Ők ünnepekkor nem jöttek, csak hét közben, mert hát Dunaszerdahelytől távol esett Vámosfalu. A snórerok leginkább Dunaszerdahelyre jártak, és onnan járták be a környező falvakat. Csak gyalog közlekedtek. Mivel csak két zsidó lakott az egyik faluban, a másik faluban is egy vagy kettő, azért nem volt érdemes szegényeknek kimenniük. Főleg [Duna]Szerdahelyen voltak a snórerok, ott nagyon sok volt.

A háború előtt a családi fűszerüzletünkben segítettem Vámosfaluban. Varni tanultam, és az üzletben voltam, az anyuka mellett kisegítettem. A polgáriba fölvételi vizsgán Somorján voltam. Ott kijelentették, hogy zsidó nem tanulhat magánúton. 16 éves lehettem akkor, ez 1942-ben történt. Hiába volt ott zsidó tanár, aki nagyon szerette volna, ha bejutok oda, nem lehetett. Akkor találkoztam először antiszemizmussal. Amikor érvényre léptek a zsidóellenes törvények [lásd: zsidótörvények Magyarországon], nem nagyon értettük, hogy mi történik. A gyakorlat azonban keserű volt. Először a magyarok 1943-ban elvették az üzletet, még csak nem is alkalmazhattak bennünket. Be kellett csukni. Senkit nem tettek be az üzletbe. Volt ott még egy üzlet, a Hanza, azt hiszem [lásd: Hanza Csehszlovákiában]. Nagykereskedés volt ez, és ők ott nyitottak üzletet. Valami tartalékunk ugyan volt még, olyan biztosíték, mert az apukám dolgozott a cséplőgép mellett, és akkor onnan mindig valami bejött. 1943-ban ősszel csukták be az üzletet, és aztán már csak onnan volt az, amit az apukám keresett a kocsmárosnál. Nála szokott kisegíteni. Apukám ügyes ember

volt.

Az első zsidóellenes megnyilvánulásokat akkor éreztem meg, amikor az apukám testvéreit elküldték Bécsből. Sikerült nekik Dél-Amerikába kiszökniük. Egy testvér Bécsben maradhatott, mivel vendéglője volt, ezért kivételt kapott. Mindig megírta apukámnak, hogy mit küldjenek nekik, amihez nem tudtak hozzáférni. A csomagban rendszeresen szalámi, szárasztészta szerepelt. A testvére leírta minden levélben a Bécsben történt eseményeket, és azt tanácsolta, hogy távozzunk el az országból olyan messzire, ahogy csak lehet. Nálunk a faluban nem történt semmi, ezért nem akartuk elhinni, hogy ilyesmi is előfordulhat. Az újságcikkekben sem lehetett mindig bízni. A szomszédokkal nem volt semmi bajunk, nem volt semmi különös. A falu életében nem lehetett észrevenni a politikai eseményeket, akadt ugyan olyan, aki lezsidózott, de különben nem.

A csillagot muszáj volt viselni [lásd: sárga csillag]. A falusi bíró megkapta a parancsot, amihez kellett magát tartania. Neki ezt muszáj volt csinálnia. Amikor fokozatosan mindent le kellett adni, nála adtuk le. De ha tudtuk, akkor inkább a szomszédoknál vagy a jobb ismerősöknél rejtettük el a holmijainkat. Sajnos, majdnem semmit nem kaptunk vissza, csak egy család adta vissza. Jött a háború, tőlük is elvették, amit lehetett. Olyan is volt, aki nem is akarta visszaadni. Aki szegényebb volt, az nem adta vissza, az elhordta a ruhát, a párnát, bármit, amit otthagyt az ember. Amikor minket behoztak a gettóba [lásd: Dunaszerdahely], a testvéreimet már régen elvitték leventének [Nyilvánvalóan nem leventének vitték el, hanem munkaszolgálatba. – A szerk.]. A házukba szinte rögtön behurcolkodott egy nyilas [lásd: nyilasok]. Mi nem tudtuk róla, hogy nyilas, de azt sem tudtuk, hogy mit jelent az a fogalom. Nem volt neki rendes lakása, ezért egyszerűen elfoglalta a másét.

Azt tudom, hogy kocsival jöttünk be a gettóba, de hogy ki hozott be, arra már nem emlékszem. A bíró kiadta a parancsot, hogy be kell vonulnunk a gettóba. Ruháneműt, valamennyi kaját, ami egy kocsiba belefért, azt vihettünk magunkkal. A gettóban először külön laktunk, talán egy hétig. Egy utcában voltak összetömörítve a zsidók. Aztán elvittek minket a templomudvarba. Onnan vittek el, onnan vagoníroztak be minket. 1944. május 2-tól kellett hordani a sárga csillagot, és 1944. június 10-én hoztak be a gettóba.

Június 15-én vagonokkal szállítottak bennünket Auschwitzba. Egy vagonba a jó Isten tudja csak, hány embert zsúfoltak be. A szüleimmel, a nagymamámmal voltam együtt. Először Birkenaubába szállítottak bennünket. A megérkezésünk után azonnal, ahogy kiszálltunk, rögtön különválasztottak bennünket. Akiket életre szántak, tetoválták. Engem is tetováltak. Az unokám mindig megkérdi, hogy a másik kezeden miért nincs tetoválás, csak az egyiken. 14610 a számom.

1944-ben érkeztem Auschwitzba. Nem tudtuk mi akkor, hogy hol vagyunk. Azt már csak azoktól tudtuk meg, akik ott voltak. Nekünk a bevagonírozáskor azt mondták, hogy munkára visznek. Nem mondták, hogy a haláltábor lesz a végállomás. Szétosztottak minket, ott állt Mengele, és irányította az embereket, hogy ki hová megy. A fiatalokat külön és az öregebbeket külön. Körülbelül hat hétig maradtunk Auschwitzban, onnan aztán Krakkóba vittek minket, a kőbányába. Ott körülbelül nyolc hétig voltunk, majd visszavittek Auschwitzba, onnan Augsburgba szállítottak, ahol egy röpülőgéppalkatrész-gyárban dolgoztunk.

1945. május 5-én újra bevagoníroztak bennünket. Auschwitzba nem irányíthatták a szerelvényt, mert azt már felszabadították. Tíz napig voltunk a vagonban. A határban leállították az egész

szerelvényt. Úgy álcázták, mintha katonákat szállítottak volna. Lőtték is az amerikaiak a vagonokat erősen. Azt mondták a németek, hogy már felszabadult Auschwitz és a többi nagy koncentrációs tábor, és hogy mi is szabadok vagyunk. Néhányunkra, akik kimentek a vagonokból, a németek tüzet nyitottak. Lelőtték őket. Aki életben maradt, az visszament a vagonba. Csak aztán jöttek az amerikaiak. Él egy ismerős házaspár Izraelban, a férfi is velünk volt. Stadlernak hívták. Kiment a vagonból, és fehér inget lebegtetett a feje fölött. Az amerikaiak csupán akkor vették észre, hogy nem katonaságot szállít, így már nem lőttek belénk. A történetet a Jad Vasemben is leírták. Az amerikaiak feltápláltak bennünket. Egy német Jugendtelepen – ifjúsági telepen – voltunk, ahol tiszta ruhát és ennivalót kaptunk. Egy hónap után hazaküldtek.

Vámosfaluban, ahogy visszajöttem a háború után, a bátyám már otthon volt, és visszakarta a házat. Valahol bujkált. A ház üres volt, teljesen kifosztották. A bútorunk nem lett meg, de a bátyám valahonnan szerzett azoktól, akik nem tértek vissza. [Duna]Szerdahelyi zsidók bútorát, mert volt olyan, aki falura adta a bútorát, hogy őrizze meg, és nem jöttek vissza. Öten tértünk vissza a családból, az albári unokatestvérek, a [duna]szerdahelyiek és még mi ketten. Mivel a többi unokatestvérünknek nem volt hová menniük, egy ideig a mi házunkban laktunk.

A háború után a bátyám már dolgozott az állami birtoknál, ő már keresett, hogy legyen miből élni, mit enni. Én is nekifogtam kézimunkázni. Kötöttem, a munkámért gabonát, lisztet, csibét, ennivalót kaptunk. Éltek a faluban jómódú emberek, a gyerekeiknek kötöttem. Amikor elindították az első transzportot Magyarországról Izraelba, akkor az unokatestvéreim elmentek Magyarországra, és onnan Izraelbe [Az interjúalany a háború utáni kivándorlásra gondol. – A szerk.]. Az összes unokatestvérem kiment. A testvérem nem akart, aztán én sem mentem ki. Akkor már volt barátnője, ezért nem akarta elhagyni az országot.

A férjem [Feldmár Sándor] és én már ismertük egymást régen. 1915. április 15-én Nyékvárkonyon született. Ott járt iskolába, [Duna]Szerdahelyen tanult ki, egy textilüzletben, Baumer Salamonnál. Ő egyúttal az első unokatestvérem is, az anyuka bátyjának a gyermeke. Az esküvő előtt el kellett mennünk az orvoshoz, hogy nem egyezik-e a vérünk, csak aztán adtak össze bennünket. A férjem bátyja [Feldmár Jenő] megnősült, a szomszédban lakik a felesége még most is. A házasságkötésük után a férjem fölösleges személlyé vált otthon. Így aztán nem maradt más hátra, összeházasodtunk és kész. 1946. július 7-én esküdtünk, Vásárúton volt a jegyzői hivatal. Ott tartottuk a polgári esküvőt, az is volt. A rendes zsidó esküvőt Pozsonyban tartottuk, egyszerre húsz pár is esküdött [lásd: házasság, esküvői szertartás]. Az öltözőben a menyasszony a szertartás után levetette a ruhát, a soron következő menyasszonyjelölt, aki már ott várakozott, az meg szépen felöltötte. Így adtuk át egymásnak a ruhát. A templomudvarban a hüpe alatt folyt a szertartás a Heyduk utcán. Az esküvő előtt mikvében is voltam, Pozsonyban. Nem emlékszem már a rabbi nevére. Biztosan fel van írva valahol.

A holokauszt alatt a férjem munkaszolgálatos volt. Először Olomoucban volt katona a csehszlovák hadseregben – alighogy levetette az egyenruhát, bevitték munkaszolgálatra Magyarországra. Akkor már mi magyarok voltunk [lásd: első bécsi döntés]. Magyarországból Romániába, Újfehértóba vitték [Újfehértó Szabolcs vm.-ben volt és van, nem Romániában. – A szerk.], onnan visszajött Pestre mint munkaszolgálatos, onnan Dunaszerdahelyre került. Dunaszerdahelyről Mauthausenba, Gurtzkürschenbe [Günkskirchen] vitték. [A férj munkaszolgálatos történetét lásd a Feldmár Sándorral készült interjúban. – A szerk.]

1945 után a férjem az állami gazdaságban kezdett dolgozni, onnan is ment nyugdíjba. Vámosfalu, Vásárút és [Csallóköz]Kürt tartozott hozzá, ő volt a fölvásárló. Gabonát vásárolt föl, 36 évig. Én is a felvásárló üzemnél dolgoztam mint könyvelő, a férjem szintén a cégnél volt alkalmazva.

A háború után minden megváltozott. A zsidó hagyományok közül csak a szombat estét tartottuk meg a férjemmel. Nem valami szigorúan, mert kocsival és biciklivel is jártunk szombatonként. Csak a péntek estét tartottuk meg rendesen. A többi ünnepet is megtartottuk, de csak olyan egyszerűen. Kóser háztartást már nem tudtunk vezetni. Dunaszerdahelyen sincs kóser hentes, csak a Šťastnýéknak van kóser háztartásuk [Rajtuk kívül még Weiszová asszony is kóser háztartást vezet a mai napig. – A szerk.]. Bécsből hozatják a húst. Dunaszerdahelyen is csak ez az egy család tartja a kósert. Karácsonykor nem díszítettünk fát, nekünk Hanukánk volt. Most is van. A gyermekek egyszer kaptak ajándékot, nem pedig minden gyertyánál [A Hanuka nyolcnapos ünnep, minden nap eggyel több gyertyát gyújtanak meg a hanukijában, a nyolckarú gyertyatartóban. Erre utal a megjegyzés. – A szerk.]. Megmagyaráztuk nekik, és megértették, hogy nálunk másképp ünnepeljük a karácsonyt. Amikor még kicsik voltak, egy nagy muskátlit neveltünk az előszobában, és arra rakták rá a gyerekek szaloncukrot, amit a szomszédoktól kaptak. Megértették. A háború után nem ettünk kósert, már nem lehetett.

Még most is szoktam főzni a tipikus zsidó ételeket, mint a diós halat, sóletot, bárheszt sütök minden héten, ugyanis minden pénteken hazajönnek a Katiék [lásd: halételek]. Sábészkor megérkeznek a gyerekek Pozsonyból, meggyújtjuk a gyertyákat. A bárheszt már előzőleg megsütöm. Aztán elfogyasztjuk a vacsorát. Megnézzük a tévét, főleg ha zsidó darabokat közvetítenek.

1956-ban hurcolkodtunk [Duna]Szerdahelyre. Volt egy jó ismerősöm, aki a leszázalékolt alkalmazottakat tömörítő egyesületnek volt az igazgatója. Egy üzletet nyitottak. Engem az üvegárurészlegen alkalmaztak. A rokkantak bedolgoztak az üzletbe, külföldről kapták az anyagot, amiből varrták a termékeiket. Nagyon ügyes volt az igazgatónk. Én ott dolgoztam. 1980-ban mentem nyugdíjban. Szabad időmben, esténként a férjem mellett könyveltem is. Nem volt semmi gondom a származásomból kifolyólag. Tudták a munkahelyemen is, sőt, a főnök is zsidó volt. Amikor nyugdíjas lettem, örültem, mert a férjem mindig beteg volt. Ő előbb ment nyugdíjba, jó volt, hogy én is otthon voltam vele. Örültem neki.

A Kati lányunk Vámosfaluban született 1952. június 28-án, a Zoli már a dunaszerdahelyi kórházban született 1955. november 15-én. Akkor már állt a kórház. A gyerekek itt, Dunaszerdahelyen jártak iskolába. Kati a modrai [Magyarul: Modor – A szerk.] pedagógiai középiskolán folytatta a tanulmányait, Zoli pedig a Pozsonyi Villamosműszerészeti Szakközépiskolára járt, utána főiskolára jelentkezett [Mint a férjjel készült interjúból tudható, a fiú egyetemen, a pozsonyi STU-n (Slovenská Technická Univerzita – Szlovák Műszaki Egyetem) végzett villamosmérnökként. – A szerk.]. Szlovák iskolába jártak, azért, hogy tökéletesen tanulják meg a szlovák nyelvet. Abban az esetben, ha főiskolára mennek, akkor nem tudnak majd a magyarral érvényesülni. Akkor nem tudtak, most már más világ van. Akkor nem volt magyar főiskola [Selye János Egyetem, Komárom – A szerk.]. Ezért adtuk be szlovákba.

A gyerekeknek szintén nem volt gondjuk vagy bajuk a származásuk miatt az iskolában. Egyszer ugyan a Katim sírva jött haza, hogy a barátnője, akivel együtt járt az iskolába, és akivel még máig is jóban vannak, egyszer lezsídózta őt. Akkor azt mondtam neki: „Amelyik gyerek tudja, hogy mi az

a zsidó, annak a szülei fasiszták, mert úgy beszélnek előtte. A tíz-tizenkét éves gyerek még nem tudhatja, hogy mi az, zsidónak lenni.” A Zolinak nem voltak problémái, de nem is beszélt róla. A fiú az más. A fiú hamarabb revanzálja a rosszat, mint a leányka. Nem, nem mondhatnám, hogy panaszkodott. A gyermekek zsidó és nem zsidó gyermekekkel barátkoztak.

A háború után a hitközség borzasztó állapotban volt. Nem akadt senki, aki vezette volna. Később mégis találtak egy megfelelő embert, de ő is elment Izraelba, aztán jött egy másik, ő is elment. [Duna]Szerdahelyen megszűnt a hitközség [Ez Feldmár asszony szerint van így, mivel ő kizárólag a vallási szempontokat helyezi előtérbe. A valóságban azonban a hitközség továbbra is működik. – A szerk.]. Most is csak az ünnepekkor megyünk templomba, vagy ha valakinek évfordulója van [lásd: Jahrzeit]. Különb... már lassan az se lesz, aki imádkozzon. Pozsonyból szoktak elhozni egy öreg bácsit, egy otthonban lakik. Azt szokták elhozni előimádkozni, de ha az nem fog jönni, akkor már nem tudom, hogyan lesz. Már az se lesz, aki eltemesse az embereket. Dunaszerdahelyen nincs senki, aki előimádkozna [lásd: kántor]. Aki tudna, az beteg, a Kornfeld Feri bácsi pedig már nem bír imádkozni. A legutóbbi temetésen is a Haász Tibi Galántáról [Galanta] és a Dr. Feldmár Tibi mentek öltöztetni és rendbe tenni a halottat [Dr. Feldmár Tibor a dunaszerdahelyi zsidó hitközség jelenlegi elnöke. – A szerk.].

Hitoktatásban a gyerekek kéthetente egyszer Dunaszerdahelyen részesültek. Itt volt rá lehetőség. Egy bácsi tanította őket. Zoli tud imádkozni, a betűket ismeri, de ez minden. Komoly oktatásban nem részesült, ezért mielőtt bár micvája lett, akkor Pestre ment tanulni. Előzőleg elmentünk Pestre megérdeklődni, hogy ki tudná előkészíteni a gyereket a bár micvóra. Itt, [Duna]Szerdahelyen nem volt, aki elfogadta volna. Amíg tanult, addig Zoli Pesten lakott Weisz bácsiéknál. A Zoli bár micvója nagyszabású volt. Budapesten tartottuk meg. A zsinagógában Jákob néven szólították a Tórához. A[z anyai] dédapját hívták [Haár] Jákobnak. Otthon, Dunaszerdahelyen szerveztünk egy kis ünnepséget, ahová a legközelebbi rokonok voltak hivatalosak: Feldmár Jenő sógorom és a családja meg a bátyám, Haár Jóska a feleségével és gyermekeivel együtt. Katinak nem volt bát micvája.

A gyerekeim tudatosítják a zsidóságukat, már kiskoruktól kezdve. Látták, hogy péntek este mindig gyertyát gyújtunk, és imádkoznunk kellett. Mi mindketten zsidók voltunk, nálunk könnyebb volt elmesélni. A bátyáméknál ott nem lehetett. Már nagyobbak, értelmesebbek voltak a gyerekek, amikor kezdtem nekik mesélni a holokausztról. A Kati már nagylányka volt, lehetett olyan 12 éves, akkor elmeséltünk mindent. Elsírták magukat...

Ünnepekkor mindig jártak a gyermekek az imaházba, már itt, Dunaszerdahelyen. Addig nem, mert még kicsik voltak. Vásárúton sem volt, akihez járjanak, mert nem jöttek össze a zsidók.

1956-ban Vámosfaluban eladtuk a házat, és Dunaszerdahelyen, a város szélén vettünk egy másikat. Ott laktunk. A házunkban két szoba, konyha, fürdőszoba volt, de a ház a város szélén állt. Éppen ezért is adtuk el. Azóta már le is bontották, most blokkok vannak a helyén. Kert is tartozott hozzá, gyümölcsfákat is ültetett a férjem, volt ott csibe, kacska. Eleinte a falusi életmódhoz igazodtunk a városban is, de aztán apránként feladtuk ezt. Az árvíz után – nem tudom pontosan, mikor volt [Duna]Szerdahelyen árvíz – akkor mi megvettük ezt a másik házat, és bejöttünk a városba lakni. A régi házunkat egy olyan család vette meg, akik árvizesek voltak, faluról érkeztek. Vettünk egy házat a városban, a férjem testvére szomszédságában, ahol máig is lakunk. Amikor már idejöttünk, akkor már nem tartottunk háziállatot. Tyúkaink ugyan még vannak, meg van egy kutyánk.

Magyar újságokat olvastunk, az „Új Szó”-t és a „Szabad Újság”-ot. Vasárnap ezeket szoktuk megvenni. Színházba, moziba [Duna]Szerdahelyen eljárógattunk, de később a gyerek miatt nem nagyon lehetett menni. Leginkább a sógoromékhöz adtuk a gyerekeket, vagy ők adták be ide hozzánk. Náluk is két gyerek van.

Ahogy a gyerekek nagyobbak lettek, eljártunk üdülni is. A férjem az ROH-nak a vezetője volt a cégnél, és ő intézte az utazásokat Balatonra [ROH (Revolučné odborová hnutie – Forradalmi Szakszervezeti Mozgalom) – 1945-ben alapított tömegszervezet a régi Csehszlovák Szocialista Köztársaságban. Feladatkörébe tartozott a kollektív munkaszerződések megkötése, a felnőttek és a gyerekek üdülésének biztosítása. 1968-69-ben a szakszervezet néhány vezető személyisége megpróbálkozott a szakszervezetet a Csehszlovák Kommunista Párt ellenzékeként feltüntetni. 1969-ben, miután a CsKP vezetőségét lecserélték, az új irányzat követőit mind munkahelyi, mind szakszervezeti tisztségeiktől megfosztották. A bársonyos forradalom után a szakszervezet átalakult a Szakszervezeti Szövetségek Konföderációjává. – A szerk.]. Romániában is voltunk kétszer. A fiam is elment vele. A kommunista blokkon kívül csak az unokatestvéreimnél voltam Izraelban a férjemmel.

Mi egyaránt barátkoztunk zsidókkal és nem zsidókkal. Falun pláne, majdnem mindenki nem zsidó volt körülöttünk, velük is jóban voltunk. Most is bejárnak hozzánk a velünk korabeliek. A férjem inkább társadalmi munkát végzett a faluban, gyűlésekre jártak. Nekem meg ott voltak a gyerekek és a munka.

Zoli Kölnben él. Amikor végzett Pozsonyban a villamosmérnöki karon, az egyik ismerőse lett az igazgató a dunaszerdahelyi lengyárban. Maga mellé vette Zolit. A fiam először Pozsonyban dolgozott, onnan hívta el ez az ismerőse. Akkor már udvarolt a szomszéd leánykának, de mi nem is tudtunk róla. Nem sokkal később a Zolit Németországba küldték gépekért, mivel ő tudott németül. Zoli kiment, átvette a gépeket. A gépek megjöttek, de Zoli nem. Nem jött vissza, mert a leány kiment utána. A lány foglalkozása gyógytornász, a kórházban dolgozott. Jugoszláviába mentek a kórháztól nyaralni. Megismerkedett ott egy német házaspárral, azok kivitték őt Németországba. Odament utána a Zoli. Egy menekülttáborba mentek, ahol főleg lengyelek éltek. Akkortájt nagyon sok lengyel ment ki Németországba. Kaptak ott egy lakást, így már munkát is kereshettek. A Zoli felesége gyorsan elhelyezkedett a helyi kórházban. Gyógytornászként jól érvényesült. A fiamnak azonban különbözeti vizsgákat kellett tennie. Barátokra is lassan szert tett, orvosokra, mérnökökre. A Bayern cégnél helyezkedett el munkavezetői beosztásban. Nem tudom, hány ember dolgozott a keze alatt. Nagyon jó volt a fizetése. Áskálódni kezdtek ellene, hogy miért pont egy bevándorló van vezetői poszton. Amikor elbocsátásokra került sor, akkor mondta neki a főnök, hogy kikezdték téged, nem tehetek semmit. Azt ajánlotta neki, hogy próbáljon szabadlábban [vagyis önállóan] dolgozni. A fiam és a barátja új céget alapított. Egy évig nem mentek jól a dolgok. Csak aztán kezdtek keresni, lassan befutottak. Egy fiuk született, Kay. A felesége, Zita Baranyaiová keresztény volt, nem konvertált. Talán Hollandiában esküdtek meg, mert Németországban nem lehetett, ugyanis nem voltak egy valláson. Kiutaztak oda, ott megesküdtek. Behívta őket egy fiatalember, aláírták a papírt, és mehetek.

A fiukat, Kayt zsidónak nevelték. Úgy egyeztek meg, hogyha kislányuk lesz, akkor katolikusnak nevelik, ha pedig fiú születik, akkor zsidó vallású lesz. Kay a kölni hitközséghez tartozik. Mint gimnazista a bejt ha-midrásban [lásd: bét midrás] szombatoként a gyerekeket tanítja. Több ízben

is járt Pesten és Szarvason [Zsidó ifjúsági tábor – A szerk.]. A Schweitzer főrabbi [lásd: Schweitzer József] tanította őt. Hozzá járt, ott van ez az új iskola, a zsidó főiskola [az Országos Rabbiképző és Zsidó Egyetem – A szerk.]. Nagyon sokszor volt ott vizsgázni. A kölni rabbi kivitte őt Izraelba, és ott is le kellett neki vizsgáznia. Meg is van malenolva [lásd: körülmetélés]. Még gimnáziumba jár, jövőre fog érettségizni, a gimnázium mellett tanítja a gyerekeket. Minden szombaton ott van. Amikor kicsi volt, meg lett malenolva, de a pesti rabbi nem ismerte el, hogy ott még valamit javítani kell rajta. Hát ott mit lehet még javítani?! Nem tudom, mi nem tetszett neki. A Kay úgy határozott, hogy akármit csinálnak, ő akkor is hagyja. Zsidó óvodába és zsidó iskolába járt. Csupa zsidó barátai vannak. Udvarol egy leánykának, a lány is oda jár hozzájuk, mert ők Köln mellett laknak, és azzal barátkozik. Kétszer, háromszor egy évben látom Kayt. Magyarul beszél velem, de tud németül, angolul is. Az iskolában latinul és héberül is tanulnak. A barátai is járnak Izraelba, Kay szintén volt már Izraelban többször is.

Kati pedagógiai szakközépiskolát végzett Modrán, utána Dunaszerdahelyen helyezkedett el egy alapiskolában [általános iskolában] mint nevelőnő. Már 23 éve Pozsonyban él. Amikor a Zoli elment [1982 – A szerk.], ő is ugyanabban az évben Pozsonyba hurcolkodott a férjével. A férje dunaszerdahelyi származású, gépiparit végzett Komáromban. A BEZ [Bratislavské Elektrotechnické Závody, magyarul Pozsonyi Elektrotechnikai Vállalat – A szerk.] cégnél helyezkedett el, jóformán már 35 éve ott dolgozik. Ő is zsidó fiatalember, zsidó esküvőt tartottak. A pesti főrabbi, nem jut eszembe a neve, az esküdtette őket. 1973-ban Pesten tartották az esküvőt, a Dohány utcai zsinagógában. Sokan eljöttek, mert kíváncsiak voltak az esküvőre. Az Astoriában tálalták a vacsorát. A férjem egyik barátja intézte, hogy ott tálalják az uzsonnát és a vacsorát.

A lányom az esküvő előtt elment a mikvébe, de nem nyírták le, mert az már modern fürdő volt. A ruháját varratta. Egy ismerősünk, a férjem távoli rokonai küldték hozzá az anyagot. Az esküvő előtt megtelt a templom az ismerősökkel, barátokkal. Pali, a vejem Pozsonyban kapott egy lakást. A petržalkai [Magyarul Ligetfalu, Pozsony legnagyobb lakótelepe. – A szerk.] lakótelepen tizenkét emeletes tömblakásokban kaptak ők is egy lakást a cégtől. Úgy határoztak, hogy elmennek Dunaszerdahelyről, mert Pali naponta bejárt Pozsonyba. Nyáron motorbiciklivel, télen pedig vonattal. Reggel korán indult, és este érkezett. Először itt laktak panelházban, aztán elmentek oda. Két gyermekük született, 1974-ben Andrea, aki Dunaszerdahelyen járt óvodába és Pozsonyban iskolába. Aztán az egészségügyi középiskolába járt. A ružinovi [Ružinov – Pozsony egyik része. – A szerk.] kórházban dolgozott a barátnőjével, nagyon keveset kerestek. Azt gondolták, hogy ledolgozzák, amit muszáj, ugyanis fél évig tartott a kötelező gyakorlat, s majd utána elmennek külföldre gyerekeket ápolni. Úgy is lett, kint is maradt mind a kettő. Andrea férje egy jugoszláv fiú, stramm, szép ember. Két gyerekük született, a nagyobbik márciusban lesz három éves, a kisebbik meg tíz hónapos. A gyerekekhez németül és szlovákul beszélnek, de már nem nevelik őket zsidónak. Semminek sem nevelik, annak ellenére, hogy Kati, a lányom, a gyerekeit, Andreát és Ritát zsidónak nevelte. Andrea is és a fiatalabbik lány, a Rita is zsidó társaságba járt. Andrea kábé hat éve él már Svájcban.

Andrea és Rita a pozsonyi hitközséghez tartozik. Rita nagyon sokat segített a hitközségnél, táncolni tanítja a gyerekeket, kirándulásokat szerveznek. A konyhán is besegít. Rita Pozsonyban érettségizett, aztán pedagógiát tanult. Most lesz a promóciója, még nincs férjnél [A promóció a főiskolai és egyetemi tanulmányok befejezését követő ünnepség, amelyen a végzős hallgatók, a professzorok, valamint a szülők, barátok és ismerősök vesznek részt. A végzősök ekkor veszik át

diplomájukat. A professzorok általában talárban vesznek részt az ünnepségen. – A szerk.]

Kayt csak háromszor látom egy évben. Andreát akkor, amikor szabadsága van, Ritát pedig minden héten. A pozsonyiak naponta, reggel és este telefonálnak. Zoli háromszor is telefonál egy nap, mikor hogy van ideje. Andrea kéthetenként hív bennünket. Van mobiltelefonunk is, de én nem tudom kezelni, nem tudom megtanulni. Örülök nagyon, hogy Kay ilyen vallásos. Andrea gyermekei már nem vallásosak, nem hisznek semmilyen vallásban, de ők még kicsik, nem tudhatjuk, mit hoz a jövő.

Amikor Zoli elment otthonról, és később Kati is, bizony nem volt mindegy nekem. A Katiéknál nem féltünk, mert tudtuk, hogy jó helyen vannak, csak azt nem tudtuk, hogy Zolival mi és hogyan lesz. Nem is írt, se nem telefonált, csak Katinak mondta, hogy én elmegyek, és nem térek vissza. Csak Katitól tudtuk meg. Aztán, ahogy lehetett, úgy küldtük ki nekik a ruhákat, mert nem volt eleinte pénzük, hogy megvegyék, amire szükségük volt.

1948-ban a kommunisták hatalomra jutása nem érintett minket. Dolgoztunk és kész, nem volt semmi különlegesség. A kommunizmus alatt nem voltak nehézségeim a származásom miatt. Nem voltunk semmilyen párt vagy más politikai szervezet tagjai. A férjem sem, ő sem volt kommunista, csak a szakszervezetnek volt a vezetője, onnan járt gyűlésekre.

Az orosz hadsereg bejövetelét 1968-ban jóformán nem vettem észre. Semmi különös nem történt, de láttuk őket. A Slánsky-perről tudtunk, mert az egyik modrai ismerősünket is becsukták. Modrán a Katink bentlakó volt a diákokotthonban, ezekhez is el szokott menni, nagyon rendes ember volt. A neve már nem jut az eszembe. Valamit ráfogtak. Mi nem politizáltunk annyira. Örültünk, hogy éltünk. Éppen csak a május elsejei felvonulásokra járt a férjem, a gyerekek pedig az iskolából. Itt a részvétel kötelező volt.

Örültünk Izrael megalakulásának. Azért örültünk, hogy végre azoknak is lesz otthonuk, akik innen kimentek. Elmúlik a stressz, hogy mi lesz velük. Ugyanis ha valaki a saját országában él, akkor másképp érzi magát. Az izraeli háborúk alatt sokat aggódtunk [lásd: az 1948-as függetlenségi háború Izraelben; hatnapos háború; 1973-as arab-izraeli háború]. Akadt olyan is az ismerősök között, aki becsülettel fölnevelte a gyerekeit, és végül lelőtték őket. Túlélték a lágert, elmentek Izraelba, kiépítették, és a végén meg az lett, hogy a gyerekeiket tönkretették.

Mi is ki akartunk menni a férjemmel. Amerikából kaptuk meg a beutazási engedélyt Uruguayba, de aztán olyan sokáig húzódott itt az ügyintézés, hogy végül bevonták az engedélyt. Aztán maradtunk. Gondoltuk, hogy kimegyünk az unokatestvéreimhez, de végül másképp döntöttünk. Ha a nyelvet nem ismeri az ember, akkor mihez foghat? Az én gyerekeim nem gondoltak arra, hogy kivándorolnak. A Kayjal még nem tudjuk, hogy mi lesz, először befejezi az iskolát. Amerikában tanult egy évig. Most már perfekt beszél angolul, neki az nagyon fontos volt. Majd meglátjuk, hogy mi lesz tovább.

Rendszeresen nem hallgattuk a külföldi rádiót, talán még a Szabad Európát [lásd: Szabad Európa Rádió] szoktam bekapcsolni. Nem nagyon érdekelt a külföldi közvetítés. Nem olvastunk semmilyen szamizdat újságot vagy tiltott könyveket, egyszerűen nem jutottunk hozzá, és nem is akartunk.

Csak egyszer, 1989 után voltam Izraelban. A férjem kétszer volt kint, azt hiszem, hogy tíz napig. A fiamhoz Kölnbe eleinte nem tudtunk elmenni. 1989 után már legalább ötször is voltunk kint náluk.

Zoli gyakran hazajön. Andreánál Zürichben nem voltunk, oda csak a szülei szoktak járni. Inkább ők jönnek. Nemrég is itt voltak két hétig karácsonykor, majd húsvétra újra eljönnek. Talán nem is látogatnak el húsvétra, hogy a Ritának legyen ideje tanulni, promócióra készül.

Amikor a fiam kiment Németországba, egyszer azt írta, hogy el tudja intézni, hogy Németországból kimenjünk Izraelba, így elutaztunk Kölnbe, a fiam meg elintézte, hogy két hétig nála és két hétig Izraelban tartózkodhassunk. Mi fizettük az utat, csak éppen a fiam intézte el, hogy kimehessünk. Én egyszer voltam Izraelban, 1996-ban. Az ismerősöknél és a barátoknál laktunk. Izrael nagyon szép volt, tele van virággal. Élnek azonban ott olyan emberek is, akiknek nehéz a megélhetése. Két hetet töltöttem ott, ezért azt mutatta mindenki, ami a legjobb és a legszebb. A férjem volt kétszer, a nyolcvanadik születésnapjára kapta gyerekektől ajándékba az utat. Az egyik kollégájánál lakott.

1989-ben a bársonyos forradalom csak annyi változást hozott, hogy a fiam szabadon hazajöhet. Annak örültünk. Mi a demokrácia alatt már nyugdíjasok voltunk. Kaptuk a nyugdíjat, ha ketten kapjuk, akkor meg tudunk belőle élni. A férjem hat évet dolgozott rá a nyugdíjra. Kapta a nyugdíjat, és dolgozott, amíg a gyerekek be nem fejezték az iskolát. Nehéz lett volna a nélkül. Nem tudom, hogy milyen irányú ez a társadalmi változás. Nem tudom megítélni.

A holokauszt alatt átélt borzalmakért kárpótlást kaptam a Claims Conference-től. Nem is tudom, hogy kitöltöttük-e a legutolsó népszámlálás alkalmával a vallással kapcsolatos rovatokat.